

Toplumsal Değişme ve Eğitim: “Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar”

Social Change and Education: “Basic Relations, Conflicts, Discussions”

Nilüfer Erol*

Özet

Bilindiği üzere, toplumsal sistemlerde ortaya çıkan önemli olaylar ani gereksinimlere ve bu gereksinimlerin karşılanmasına yönelik bir takım sorunlara neden olmakta, bu sorunlar eğitim dâhil tüm kurumları etkileyerek onları değiştirmeye zorlamaktadır. Toplumunun bir parçası olan eğitim de toplumsal sistemin tümüyle ilişkilidir. Eğitim, süregelen toplumsal sistem için belli işlevleri yerine getiren bir alt sistem olarak da görülebilir. Tüm toplumsal sistemin amaçları ve gereksinimleri, eğitim sistemi için ortaya koyduğu işlevlere ve bu işlevleri yerine getirmek için oluşturduğu yapılara yansımaktadır. Bu çalışma, toplumsal değişme ve eğitim arasındaki karmaşık ilişkiyi açıklamaya yöneliktir. Çalışmada öncelikle toplumsal değişme, toplumsal değişmenin yönü, toplumsal değişme biçimleri, toplumsal değişme kuramları ile toplumsal değişme ve eğitim ilişkileriyle ilgili görüşler ortaya konduktan sonra eğitimin toplumsal değişmedeki rolü tartışılmaktadır. Kısaca eğitimin toplumun sürekliliğini sağlamak için toplumsallaştırma işlevi ile değişen şartlara kolay uyum sağlayacak veya bireyleri toplumda olası değişimlere hazırlama işlevi birbiriyle çelişen iki ayrı önemli işlevinin toplumsal değişimde öne çıktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Toplum, Değişim, Toplumsal Değişme, Küreselleşme

Abstract

As it is known, important events emerging in societies causes rapid needs and a number of issues to meet these needs, and these issues affects all institutions including education and forces them to change. Education, a part of society is also related to the social system completely. Education, can be seen as a sub system providing certain functions in the ongoing social system. All the objectives and requirements of the social system reflect on to the functions put forth for the education system and to the structures created to fulfill these functions. This study is intended to explain the complex relationship between social change and education. The study discusses the role of education in social change after primarily putting out opinions about social change, the direction of social change, forms of social change, and theories of social change. Briefly, two separate conflicting functions of education such that socialization function of education to ensure continuity of society, and preparation of new generations to possible changes are seen to come forward.

Key Words: Education, Society, Change, Social Change, Globalization

Giriş

Toplumsal sistemlerde ortaya çıkan önemli olaylar ani gereksinimlere ve bu gereksinimlerin karşılanmasına yönelik bir takım sorunlara neden olmakta, bu sorunlar eğitim dâhil tüm kurumları etkileyerek onları değiştirmeye zorlamaktadır. Toplumunun bir parçası olan eğitim de toplumsal sistemin tümüyle

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, EYTPE Doktora Öğrencisi.

Görüş

Akademik
Bakış

109

Cilt 5 Sayı 9
Kış 2011

ilişkilidir. Eğitim, süregelen toplumsal sistem için belli işlevleri yerine getiren bir alt sistem olarak da görülebilir. Tüm toplumsal sistemin amaçları ve gereksinimleri, eğitim sistemi için ortaya koyduğu işlevlere ve bu işlevleri yerine getirmek için oluşturduğu yapılara yansımaktadır. Statik bir toplumda, eğitimin temel işlevi kültürel mirası olduğu gibi yeni nesillere aktarmaktır. Buna karşılık değişen toplumlarda eğitim sadece kültürel mirası aktarmakla kalmamakta, ayrıca yeni nesilleri olası değişimlere de hazırlamaktadır.

Bu nedenle, toplumsal değişme ile eğitim arasında karmaşık bir ilişki bulunmaktadır. Bu karmaşık ilişki toplumsal etkileşim çerçevesinde oluşmakta ve toplumsal olayların her geçen gün daha bir hız kazanması yüzünden, gün geçtikçe daha da karmaşık bir görünüm kazanmaktadır. Bununla birlikte eğitim, hem kültürel değerleri koruyup devam ettirmek, hem de değişimlere katkıda bulunmak gibi birbirine çelişen iki ayrı işlevi yüklenmiş olması nedeniyle söz konusu karmaşıklık daha da artmaktadır. Bir taraftan kültürel birikimin önemli özelliklerinin yeni nesillere aktarılması, diğer taraftan da eğitim süreçleri ve eğitim programlarının değişime uyarlanması¹, eğitimin her zaman yüz yüze olduğu sorunlardandır. Özellikle son yıllarda bu problemlerin boyutları katlanarak artmaktadır.

Bu çalışmada toplumsal değişme ve eğitim arasındaki karmaşık ilişkiler ortaya konmaya çalışılmıştır. Söz konusu ilişkiler toplumsal değişme kavramı, toplumsal değişmenin yön ve şekilleri, toplumsal değişme kuramları çerçevesinde incelenerek eğitimin toplumsal değişmeye ilişkin işlevlerine değinilmiştir.

Toplumsal Değişme

Bütün toplumlar ve bu toplumları meydana getiren çeşitli alt sistemler, kendilerini korumaya yarayan statik unsurlarla birlikte değişmeyi amaçlayan dinamik parçalarla örülmüş bir yapı oluşturmaktadır. Toplumların temel özelliğini bu unsurların baskın olup olmaması belirlemektedir. Statik toplumlarda statik unsurlar baskınken, dinamik toplumlarda dinamik unsurlar daha etkili bir rol oynamaktadır.²

Toplumsal değişme; nüfus, teknoloji, kaynakların varlığı, politika, ekonomi ve benzeri etkenlere olduğu kadar, bunların etkileşimine dayalı oldukça karmaşık ve dinamik bir olgudur. Bununla birlikte her toplum daima değişim geçirmektedir. Bu değişim kesintisiz bir süreç olarak aynı anda, farklı alanlarda ve birbirleriyle ilişkili olarak hızla devam etmektedir. Bu çerçevede, toplumsal davranış örnekleri, toplumsal yapılar, toplumsal sistemler ve toplumsal kural-

1 Andrew Kenneth Cosway Ottoway, *Education and Society: An Introduction to the Sociology of Education*, London: Routledge, 1962, s. 42.

2 Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992, s. 268.

ların sürekli bir değişim içinde olduğu gözlenmektedir. Ancak bu değişme, her alanda ve her zaman açık ve kesin olmadığı gibi, hız bakımından da her dönemde aynı değildir. Sözelimi, “kurallar, yaptırımlar, ahlâki değerler, davranış kalıpları, ideolojik şekiller içinde kalan zihniyetler” değişme karşısında direnen kültürel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.³

Giddens, önemli bir değişimi tanımlamanın bir zaman dilimi süreci içerisinde, bir nesnenin ya da durumun temelini oluşturan yapıda, ne ölçüde başkalaşma olduğunu göstermeyi gerektirdiğini vurgulamaktadır.⁴

Öte yandan, değişmeden bahsedildiği ve değişim sosyolojik boyutta irdendiğine göre bu kavramın ne ifade ettiği de ortaya konmalıdır. Nitekim Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde değişme; “bir zaman dilimi içindeki değişikliklerin bütünü” olarak açıklanırken⁵; Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü’nde ise “bir halden başka bir hale ya da önceki durum veya davranışta farklılaşma” biçiminde tanımlanmaktadır.⁶ Güvenç ise değişimi; “bir bütünün öğelerinde, öğeler arasındaki ilişkilerin yapısında daha önceki durumlara göre farklılık gözlenmesi” olarak görmektedir.⁷

Değişme disiplin alanları açısından bakıldığında fiziksel değişme, kimyasal değişme, kültürel değişme, teknolojik değişme, ekonomik değişme ve benzeri sınıflandırmalar yapılabilir. Değişme, değişime uğrayanların niceliği ve niteliğine göre bireysel değişme, grup değişmesi, kurumsal değişme veya örgütsel değişme olarak da ayrılabilir. Değişmenin niteliği açısından ise planlanmış ya da planlanmamış değişme olarak incelenebileceği gibi, değişmenin hızına göre de yavaş değişme ve hızlı değişme olarak ayrılabilir.⁸

Kısaca toplumsal değişme olarak adlandırılan sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik değişme kavramının altında, insan toplumlarının tümünü biçimlendiren iki temel ilişki veya daha doğru bir ifadeyle iki temel çelişki yatmaktadır. Kongar’a göre “birinci temel çelişki “insan-doğa” çelişkisidir. Bunun sonucunda “insan-insan” çelişkisi” ortaya çıkmaktadır.⁹ Tarih içinde geriye düşünsel bir yolculuk yapan Kongar toplumsal değişmeyi, teknolojik değişme

3 Bu hususa ilgili daha detaylı bilgi için bkz. John Lukacs, *Yirminci Yüzyılın ve Modern Çağın Sonu*, (Çev. M. Harmancı), İstanbul: Bilgin Yayıncılık, 1993; Muhsin Hesaçoğlu, *Bilgi Toplumunda Eğitim ve Okulun Geleceğine İlişkin Düşünceler*, Yeni Türkiye, 2 (7), 1996 içinde ss. 21–28; Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, No: 91, 1981; Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 268.

4 Anthony Giddens, *Sociology*, (5th Edition). Cambridge: Polity Press, 2006, s. 31.

5 TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, s. 486.

6 Sezgin Kızılcık ve Yaşar Erjen, *Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*, İzmir: Saray Kitapevleri, 1996, s. 140.

7 Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1976, s. 197.

8 Jeanne H. Ballentine & Floyd M. Hammac, *The Sociology of Education: A Systematic Analysis*, (5th Edition), New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 2008, s. 390.; Feyyat Gökçe, *Değişme Sürecinde Devlet ve Eğitim*, Ankara: Eylül Kitap ve Yayınevi, 2000, s. 8.

9 Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, (2. Baskı) İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1979, s. 21.

temelinde, insanlar arası ilişkilerin farklılaşması olarak kullanılmaktadır.¹⁰ Yine benzer bir tanım “toplumsal yapıdaki maddi, manevi ve karışık haldeki unsur ve güçlerde görülen her türlü farklılaşma” olarak ifade edilmektedir.¹¹

Bu kapsamda, en genel anlamıyla toplumsal değişme, “toplumsal yapı ve onu oluşturan toplumsal ilişkiler ağı ile bu ilişkileri belirleyen toplumsal kurumlarda belli bir süreç içinde görülen farklılaşma” olarak tanımlanabilir.¹² Bu çerçevede toplumsal yapı; kültürel, ekonomik ve siyasi yapıların belirleyicisi olduğu ve aralarında sıkı bir ilişki bulunduğu için “toplumsal değişme” kavramına, toplumsal, kültürel, ekonomi ve siyasi alanları da kapsayan değişmeyi belirten bir terim olarak bakmak gereklidir.¹³

Toplumsal değişme düşünüldüğünde hemen akla gelen diğer bir terim ise istikrardır. Her ne kadar birbirine zıt görünseler de birbirleriyle sıkı bir ilişki içindedirler. Öyleyse toplumsal değişme, toplumların istikrar ve değişme gibi iki temel özelliğinden birisidir, çünkü istikrar da bir değişim içinde devam etmektedir.¹⁴

Toplumsal Değişmenin Yön ve Şekilleri

Sosyolojinin temel problemlerinden birisi olarak gösterilen “toplumsal değişme” konusunda toplum bilimleri içinde büyük bir kargaşa yaşanmaktadır. Bu kargaşanın yaşanmasının temelinde değişme nedenlerinin, yönlerinin, hızlarının kısacası değişme kanunlarının bilinmemesi yatmaktadır.¹⁵ Diğer taraftan toplumsal değişme yukarıda da değinildiği üzere oldukça dinamik ve karmaşık bir kavram olarak çok çeşitli açılardan düşünülebilmekte, çok çeşitli süreçlerle toplumlara yansiyabilmektedir.¹⁶

Toplumsal değişme, değişme süreçleri bakımından, çeşitli alanlarda çok özel hareketler olabileceği gibi, belli alanlarda görülen genel farklılaşma olayları olarak da ortaya çıkabilirler. Bu nedenle değişme süreçleri genişlik, derinlik, hız, şekil ve amaç yönlerinden değerlendirilmektedirler. Değişme şekilleri olarak nitelenen “evrim”, “gelişme”, “ilerleme”, “reform”, “devrim” ve “çöküş” gibi kavramlar belli niteliklerin baskın oluşuna göre ortaya çıkan değişme biçimleridir. Şekil itibarıyla bütün değişmeler evrim ve devrim arasında yer alan çeşitli farklılaşmaları ifade etmektedir.¹⁷

10 Emre Kongar, a.g.e., ss. 57-58.

11 Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 269.

12 Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 270; Sezgin Kızılçelik ve Yaşar Erjem; a.g.e., s. 140; Mahmut Tezcan, a.g.e., s. 163.

13 Hüseyin Yıldırım Celkan, *Eğitim Sosyolojisi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1989, s. 146.

14 Andrew Kenneth Cosway Ottoway, a.g.e., s. 156.

15 Emre Kongar, a.g.e., s. 57.

16 Margarita Pavlova, “Social Change: How Should Technology Education Respond”, *International Journal of Technology and Design Education*, Cilt: 15, Sayı: 3, ss. 199-215.

17 Akyüz, a.g.e., s. 270.

Değişme kavramına zaman faktörü açısından bakılacak olursa, yavaş yavaş ve içten meydana gelen değişme ile planlı, hızlı ve radikal bir değişme, toplumsal değişimin iki zıt kutbu olarak görülebilir. Bununla beraber bu değişme şekilleri, bütün alanlarda aynı biçimde ve aynı ölçüde oluşmamaktadır. Bu değişmeler genel bir toplumsal gelişme biçiminde devam edebileceği gibi, belli bir yapının öğelerinin farklılaşması biçiminde de olabilir. Bununla beraber değişim genel ve özel olarak da kendi içinde ayrılabilir.¹⁸

Yukarıda ifade edilen değişme sürecinin çeşitli bileşenleri değişme dinamikleri olarak ele alınmaktadır. Buna göre değişme dinamikleri aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

- Değişmenin kimliği; dönüşüme uğrayan belli bir toplumsal olguyu belirtmektedir.
- Değişmenin düzeyi; belirli bir değişimin olduğu konumu belirtmektedir,
- Değişmenin süresi; belirli bir değişimin kabul edildikten sonra ne kadar zaman etkisinin sürdüğünü ifade etmektedir.
- Değişmenin yönü; değişmedeki gelişme ya da gerileme, ilerleme ya azalmayı belirtmektedir.
- Büyüklük, azar azar veya marjinal, derinlemesine ya da devrimci olarak tanımlanabilmektedir.
- Değişmenin hızı; hızlı veya yavaş gibi rastgele bir ölçüğe dayanabilmektedir.
- Değişmenin etki alanı; Değişmenin kapsadığı alan ya da değişimin devinimselliğini belirtmektedir.¹⁹

Değişmeyi plânlanmamış ya da plânlanmış değişme olarak da ayırmak olasıdır. Plânlanmamış değişme, kaynak, bilgi ya da deneyim yetersizliğinden dolayı ortaya çıkabileceği gibi, iklim şartlarından, yeryüzü (deprem, savaş) ve gökyüzü (Güneş sisteminde görülen etkileşimler gibi) olaylarından kaynaklanabilir. Plânlanmış değişme ise toplumsal sistemdeki işleyişi geliştirmek amacıyla işe koşulan bilinçli, kasıtlı ve işbirliğine dayalı çabaları içermektedir. Bilinçli bir etkinlik olarak rastlantıya bırakılmadan kasıtlı olarak uygulanan bu tür değişimde belli bir zamana gereksinim vardır.²⁰

Buraya kadar toplumsal değişme kavramı açıklanmaya çalışıldı, bundan sonraki bölümde “değişme” kelimesi ile benzer olarak kullanılan kavramların açıklanmasına çalışılacaktır.

Değişme, Yenileşme, Gelişme, Reform, Modernleşme

Son yıllarda gözlenmekte olan hızlı değişim süreci ve bu sürecin ürettikleri insan yaşamının tüm boyutlarında farklılaşmalar yaratmış ve bu farklılıkları ta-

18 Akyüz, a.g.e., s. 272

19 Jeanne H. Ballentine & Floyd M. Hammac, a.g.e., s. 396; Feyyat Gökçe, a.g.e., s. 8.

20 Jeanne H. Ballentine & Floyd M. Hammac. a.g.e., s. 398.

nımlamak bilimsel alanda yeni kavramların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çerçevede, “değişme” kavramı yerine, daha dikkat çekici olan “yenileşme” terimi kullanılmaktadır. Önceden planlanmış belirli bir değişme anlamında kullanılan bu terim, rastlantıdan çok istenmiş ve amaçlı bir hareket olarak algılanmaktadır. Buna göre, “yenileşme” planlı bir değişmedir.²¹

Değişme ile aynı anlamda kullanılan diğer bir terim olan “gelişme”, toplumun kendi amaçlarını daha etkili olarak gerçekleştirmesini olanaklı kılan bir değişimin oluşumu anlamında kullanılmaktadır. Gelişme, aynı zamanda “ilerleme” ve “olgunlaşma” anlamında da kullanılmaktadır.²²

Değişme için kullanılan diğer bir terim olarak “reform” ise bir şeyi daha iyi duruma getirmek için yapılan değişiklik, iyileştirme, düzeltme ve ıslahat anlamına gelmektedir. Reform ile bozulan ve iyi gitmeyen bir durumdan, özlenen ve istenen bir duruma geçmek amaçlanır. Yine değişme anlamında yaygın olarak kullanılan “yeniden yapılanma” ise bir kurumun örgüt yapısı dışındaki yapı, sistem ve süreçlerinin yeni baştan düzenlenmesi anlamına gelmektedir.

Değişme için kullanılan terimlerden biri olarak “modernleşme” ise en yaygın kullanımı ile genellikle az gelişmiş ülkelerin ileri derecede endüstrileşmiş ülke modellerine uygun değişimleri anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda değişimin özel bir türüdür.²³ Değişme için kullanılan diğer bir terim ise “çağdaşlaşma”dır. Çağdaşlaşma ise içinde bulunulan çağın tutum, anlayış, olanak ve şartlarına uymak ve buna göre yaşamak anlamına gelmektedir.

Bütün bunlara rağmen toplumsal değişme bilimsel ve nesnel bir kavram olduğu için herhangi bir değer yargısı taşımamaktadır. Buna karşılık toplumsal değişme yerine kullanılan diğer kavramlar ya değer yargısı taşırlar ya da belli bir ölçüde göre ve belli bir hedefe doğru olan kasıtlı değişmeyi ifade ederler.²⁴

Toplumsal Değişme Kuramları

Değişme olgusunu açıklamaya çalışan çok çeşitli kuramlar vardır. Bu kuramlar iki açıdan değerlendirilirse, doğrusal ve döngüsel olarak ifade edilebilir.²⁵ Birincisine örnek olarak Comte, Spencer ve Marx’ın kuramları verilebilir.

Toplumsal dinamikle ilgili kuramında Comte, toplumsal değişime kaynaklarının düşünceler olduğunu ileri sürmüştü ve toplumların insan düşüncelerinin gelişimine bağlı olarak bir dizi önceden görülebilir aşamadan geçerek ilerlediğini savlamıştır.²⁶ Comte’a göre toplumsal değişimin kaynağı düşüncedir.²⁷

21 Yüksel Özden, “Değişme ve Yenileşme.” (Editör: Y. Özden), *Eğitim ve Okul Yöneticiliği*, Ankara: Pegem A Yayıncılık 2004 içinde ss. 217- 243.

22 Yüksel Özden, a.g.e., s. 222

23 Emre, Kongar, a.g.e., s. 61.

24 Emre Kongar, a.g.e, s. 62.

25 Hüseyin Akyüz, a.g.e., 271.

26 Robert A. Nisbet, *Social Change and History*, New York: Oxford University Press, 1969, s. 47.

27 Bu hususla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Auguste Comte, “The Progress of Civilization Through Three Stages”, *Social Change*, (edit. Amitai Etzioni & Eva Etzioni), New York: Basic Books Inc., 1964.

Bir başka ifadeyle toplumsal değişme dini düşünceden başlayıp metafizik düşünce aracılığıyla ifadesini modern bilimde bulan pozitif düşünce biçimine geçiş ile birlikte insanın entelektüel gelişmesinin ürünüdür.

Spencer, nüfusun çoğalması ile birlikte yapısal farklılaşma temelinde evrimci olan bir değişim kuramı geliştirmiştir.²⁸ Spencer'a göre, toplumların geçirdikleri aşamalar belirsiz düzenlerden belirli düzenlere doğru giden bir ilerlemeyi açıkça belirler.²⁹

Karl Marx en önemli toplumsal değişmelerin devrimci bir nitelik taşıdığını ve ekonomik sınıflar arasındaki üstünlük mücadelesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir.³⁰ Marx'a göre, insanlığın gelişim tarihini sınıf çatışmaları belirlemektedir. Üretici güçlerin sürekli gelişmesi, sınıflar arasındaki ilişkileri ve çelişkileri arttırmakta, bunun sonucunda da egemen duruma geçen yeni sınıf mevcut üretim tarzını ve toplumsal ilişkiler sistemini değiştirerek yeni bir toplumsal düzen kurmaktadır.³¹

Döngüsel kuram yığını içinde ise Pareto'nun kuramı örnek olarak verilebilir. Pareto'nun en önemli görüşü seçkinlerin dolaşımı kuramıdır. İktidar için verilen mücadele, toplumsal değişimin temel dokusunu oluşturur. Bu kurama göre çok başarı göstermiş olan seçkinler hırçın, gerilemiş seçkinler ise insancıl bir yönetim kurarlar. Aslında seçkinlik bir yandan biyolojik güçlere, diğer yandan da psiko-sosyal farklılıklara dayanır. Her türlü değişme, elitlerin ayıklanması, dolaşım bir başka ifadeyle iktidar için verilen mücadelenin sonucudur. Bu durum sürekli olduğu ve başlangıç noktasına döndüğü için döngüsel olarak ele alınmaktadır.³²

Ottaway ise, toplumsal değişmeyi toplumsal güçlerle açıklamaktadır. Ottaway'a göre bir toplum belli bir zaman kesiti içinde teknik yenilik ve bilimsel buluşlar ile toplumun başat amaç ve değerleri arasındaki etkileşimin sonunda farklılaşmaktadır. Bu boyutlardan baskın ve belirleyici olanın saptanması, durumun diğer değişkenlerle ilişkilerinin ve toplumsal güçlerin dikkate alınmasını gerektirmektedir. Burada sözü edilen toplumsal güç, insanların ortak ilgi, amaç ve çıkar için işbirliğinden doğan grupları ifade etmektedir ve bir grubun ortak düşünce ve eylemle diğer grupların düşünce ve eylemlerini etkilediği takdirde toplumsal güç olmaktadır.³³

Her ne kadar sosyologlar son iki yüzyıldır toplumsal değişimin yapısını açıklamaya çalışan bir kuram geliştirmeye çalışmış olsa da, bugüne kadar geliştirilen hiçbir tek etkenli teorinin insanın toplumsal gelişiminin çeşitliliğini

28 Robert, H. Lauer, *Perspectives On Social Change*, (2nd Edition), Boston: Allyn & Bacon Inc., 1977, s. 36.

29 Emre Kongar, a.g.e., s. 98.

30 Robert H. Lauer, a.g.e., s. 44.

31 Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 271.

32 Hüseyin Akyüz, a.g.e., s. 272.

33 Andrew Kenneth Cosway Ottoway, a.g.e., s. 72.

tek başına açıklamaya yetmediği görülmektedir, açıkçası buna pek de şans verilmemektedir. Bundan dolayı da toplumsal değişime neden olan etkenlerin bire bir incelenmesi gerekmektedir.

Toplumsal Değişme Nedenleri

Toplumunu değiştiren etkenler toplumdan topluma farklılıklar gösterebilir. Buna karşılık, yine de toplumsal değişimin kendisi ve değişme yönü iyi tanımlanabilirse, eğitim kendine yüklenen ve toplum üyelerine değişen değerleri benimsetme görevini daha iyi yapabilir çünkü bir toplumu değiştirmeye zorlayan o toplumun benimsediği ve özümlediği yeni değerlerdir.³⁴

Bir toplumu değiştirmeye zorlayan etkenler aşağıda verilen alanlarda olabilir:

Kültürel değişimler: Toplumun konuştuğu dilde, toplumun inançlarında, yaşarında, gelenek ve göreneklerinde, yaşayış biçiminde, güzel sanatlarında ve benzerlerinde kısaca toplumsal değerlerde olan değişimler hem kültürde hem de toplumun diğer alanlarında değişimlere neden olabilmektedir. Her ne kadar, kültürel değerlerin korunmasına önem verilse de en köklü toplumsal değişimler kültürel değerlerde görülmektedir.

Toplumsal kurumlarda değişimler: Kültürel değişimlere paralel olarak o toplumda evlenme, akrabalık, mülkiyet ilişkileri, hukuk, eğitim, din ve iş dünyası gibi toplumsal kurumlar da etkilenir ve böylelikle toplumsal kurumların oluştuğu aile, iş, okul, devlet gibi toplumsal birimler de değişebilmektedir.

Bilim ve teknolojiye değişimler: Bilim yapılan araştırmalarla topluma sürekli olarak yeni bilgiler sunar. Yeni bilgiler yaşama uygulanabilecek yeni düşünceler, görüşler, yollar ve yöntemler anlamına gelmektedir. Bilimin bulgularının uygulanması olan teknoloji ile toplum yapacaklarını daha kolay yaparak üretimini artırır, işlerini kolaylaştırır. Teknolojik değişimler insanların yaşamlarını kolaylaştırır için daha kolay benimsenir.

Yönetimde değişimler: Devlet, hükümet, yerel yönetim, iş yönetimi, hizmet yönetimi gibi yönetimlerde oluşan değişimler toplumun yapısını da etkileyerek onu değişime sürükler.

İnsan ilişkilerinde yenilikler: Toplumlar insan ilişkileri ve etkileşimlerinden oluşur. Toplumun yapısını ilişkiler oluşturduğuna göre, bunlar da oluşacak değişimler doğal olarak toplumsal değişimlere yol açacaktır. İnsanların ilişkilerini değiştiren araçlar topluma benimsetilen yasa, kural ve ilkelerdir. Bunlar toplumda yeni ilişki biçimleri yaratır ve bunun sonucunda da toplumsal davranışlar değişir.

İletişimde yenilikler: Bilim ve teknolojiye ilerlemelerle birlikte iletişim alanında geliştirilen yeni teknolojiler sayesinde dünyada bilgi ve veri iletişimi akıl almaz bir hız kazanmıştır.³⁵ Bunun sonucunda da toplumların diğer toplumlarla ilişkileri artmakta ve de toplumsal değişime neden olmaktadır.

34 İbrahim Ethem Başaran, *Eğitime Giriş*, (4. Yazım), Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1994, s. 80.

35 Coşkun Can Aktan, *Moderniteden Postmoderniteye Değişim*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2003, ss. 25-27.

Demografik değişmeler ve kentleşme: Toplumun temel bir özelliği onun demografik yapısıdır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde hızlı nüfus artışı ve kentleşme; gelişmiş ülkelerde ise doğum oranının azalması, nüfusun yaşlanması toplumsal değişmeleri etkilemektedir.³⁶

Küreselleşme: Özellikle son zamanlarda dünyada ticaret ve sermaye hareketleri ile bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler ulusal devletlerin sınırlarını aşan boyutlara ulaşmıştır ve transnasyonal bir boyut kazanmıştır. Küreselleşme ya da globalleşme olarak adlandırılan bu olgu ülkeler arasındaki ilişkilerin ve işbirliğinin düzeyini oldukça değiştirmektedir.³⁷ Bu da toplumları değiştiren önemli bir olgudur.³⁸

Yukarıda verilen nedenlere daha fazlaları da eklenebilir, değişme nedenlerinin çok çeşitli olması toplumsal değişimin çok boyutlu olduğunu göstermektedir. Bir başka ifadeyle toplum ilişkiler ağı olarak düşünülürse, toplumun içinden ya da dışından gelecek değişmeler bu ağları birçok yönden etkilemektedir.

Eğitim ve Toplumsal Değişme İlişkileri

Toplumsal değişmeyi sağlayan nedenler çok çeşitlilik gösterdiği gibi, bu nedenlerin hangilerinin ön planda olacağı toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Eğitim ve toplumsal değişme arasında neden-sonuç ilişkisi tartışmalı bir konudur. Özellikle toplumdaki değişmeler eğitimin sonucu mudur? Yoksa toplumdaki değişmeler eğitimi değiştirmekte midir?³⁹

Modern toplumlar değişen toplumlar olduğu için, ister planlanmış olsun, isterse yeniliklerin ikincil sonuçları olarak ortaya çıksın toplumsal değişmeler eskisine göre oldukça fazla ve hızlıdır. Bu nedenle önceden de değinildiği eğitim ve toplum arasındaki ilişkiler gün geçtikçe daha da karmaşık bir görünüm kazanmaktadır. Değişen toplumun farklı bir eğitime ihtiyaç duyması, eğitimin belli işlev ve yapılarını değiştirmeye zorlamakta ve toplum istenen değişmeyi sağladığında ise eğitimi yeni nesillerin sosyalleşme sürecinde bu değişimi sağlaması için göreve çağırmaktadır. Bu nedenle eğitim ve toplumsal değişme arasındaki bu karmaşık ve iki yönlü ilişki, üç görüş açısından incelenebilir:

Eğitimsel İlerlemecilik

Bu görüş toplumsal değişmelerin eğitimi belli bir yönde değiştirmeye zorladığı gibi, eğitim yoluyla toplumun istenen veya planlanan yönde değiştirilmesinin de mümkün olduğunu savunmaktadır.⁴⁰ Çünkü çağdaş dünya sürekli değişmekte olan toplumlardan oluşmaktadır. Toplumlarda görülen değişmeler sürekli ve zincirleme bir şekilde insanların deneyimleri ile toplumların işlevsel

36 Anthony Giddens, a.g.e., ss. 207-210.

37 Coşkun Can Aktan, a.g.e., ss. 25-27

38 Bkz. Nilüfer Erol, "Küreselleşme Sürecinde Örgütleri Yeniden Düşünmek", *Gazi Akademik Bakış*, 4 (7), Kış 2010, ss. 79-90.

39 Mahmut Tezcan, a.g.e., s. 97.

40 Ahmet Eskicumalı, a.g.m., ss. 29-30.

yönlerinin büyük bir kısmını etkilemektedir. Bu nedenle eğitim yalnızca tutucu işlevini yerine getirdiğinde kısa bir süre sonra ya işlevini yitirecektir ya da yeni gereksinimleri karşılamak için işlevlerinde olduğu kadar yapısında da bir değişime gitmesi gerekecektir.

Bu bakış açısından, eğitim toplumsal değişimin yönünü belirleyemese de, değişme meydana geldiğinde onunla başa çıkabilecek yeterlikte ve yetkinlikte bir zihinsel yapı geliştirebilir. Böyle bir zihinsel yapı geliştirilebilmesi için bireylerin gerçek yaşamdan alınmış somut sorunlarla karşı karşıya getirilmeleri ve bu sorunlara çözüm bulmaları gerekmektedir. Bu tip bir deneyimle bireyler yetiştiği takdirde, değişimle başa çıkmak için gerekli zihinsel ve coşkusal yeteneği kazanacağı varsayılmaktadır. Bu görüşün savunucuları, geleceğin kesin olarak öngörülmesinin imkânsız olması nedeniyle, baştan plan yapmak yerine, toplumsal değişimler gerçekleştikçe plan yapmanın daha doğru olduğuna inanmaktadır.⁴¹

Bu yaklaşımda eğitim toplumsal değişimin bir sonucu olarak algılanmakta, ilkönce toplumsal değişimin gerçekleşmesi, sonra da toplum toplumsal bir kurum olarak eğitimi değiştirmesi gereklidir. Bu tek bir eğitim örgütü, eğitim sisteminin önemli bölümleri veya eğitim sisteminin tümü içinde sayısız değişimler ve uyarlamalar yapmayı gerektirmektedir.

Bütün bunlara rağmen, eğitimsel ilerlemecilik yaklaşımına göre eğitim; değişimin öncü kuvveti olarak değil, sadece ortak bir kuvveti olarak hareket etmelidir. Ottaway'a göre eğitimde, toplumda ve kültürdeki değişimler gücü elinde bulunduranların istekleri altında gerçekleşir, eğitim kendi başına toplumsal değişimleri başlatamaz, ama gücü elinde bulunduranlar tarafından önceden kararlaştırılmış toplumsal amaçlardaki değişimleri destekler ve geliştirir.⁴² Bir başka ifadeyle, eğitim kurumları toplumsal değişme oluşturabilecek potansiyel ve sınırlılıklara sahiptir. Yani eğitim toplumsal değişme meydana getirebilir. Bununla birlikte bu değişmeyi sağlaması toplumdaki diğer toplumsal, ekonomik ve kurumlarla aynı anda ve aynı yönde değişiyor olmasına bağlıdır.⁴³

Eğitimsel Tutuculuk

Tutucu ya da çatışmacı görüş olarak tanımlanan bu görüşe göre eğitim var olan toplumsal, ekonomik ve politik düzenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bakış açısına göre, eğitim kurumlarının işlevi "zihni" eğitmek, kültürel mirasın değerli olgularını olduğu gibi aktarmak ve gençleri topluma uyarlamaktır. Bu görüş, eğitimi bir öğrenme kurumu olarak varsayar ve eğitimin reformcu bir işlev yüklenmesini karşı çıkar.⁴⁴ Eğitim kurumları bu işlevinden sapmadan toplumsal

41 Mustafa Aydın, "Kültürel Süreklilik, Değişme ve Eğitim", Mustafa Aydın vd. (Der), *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara: Gazi Büro Kitabevi 1991, içinde, ss. 31-47.

42 Andrew Kenneth Cosway, *Ottoway*, a.g.e., ss. 45-48; William Earle Cole ve Roy Leonard Cox, *Social Foundations of Education*, New York: American Book Co., 1968, ss. 398-410.

43 Ahmet Eskicumalı, a.g.m., s. 26.

44 William Earle Cole ve Roy Leonard Cox, a.g.e., ss. 411-413.

değişimin yönünü ve hızını etkileyemez. Öte yandan eğitim kurumları var olan toplumsal, ekonomik ve politik yapı ve ilişkilerden bağımsız hareket edemez ve dolayısıyla eğitim kurumları mevcut sistem ve ilişkileri korur ve yeniden üretir.

Marksist yapısal fonksiyoncular olarak tanımlanan bu görüşün savunucuları eğitimi toplumdaki hâkim sınıf ve grupların kendi kültür ve yaşam biçimlerini toplumun diğer kesimlerine kabul ettirecek “devletin ideolojik bir organı” olarak düşünmektedir. Bu çerçevede de, eğitim yeni bir toplumsal düzen meydana getiremez, aksine toplumdaki hâkim sınıfların çıkarlarını koruyarak, eşitlikçi olmayan toplumsal ve ekonomik ilişkileri yeniden üreterek mevcut statükoyu devam ettirmektedir.⁴⁵

Yeniden Kuruculuk

Eğitimi toplumsal değişmeyi sağlayan en önemli kurumlardan biri olarak gören bu görüşe göre, eğitim toplumsal değişmeyi başlatabilir, uygun gördüğü toplumsal değişmeleri yeni nesillere aktarabilir ve toplumsal reform yoluyla toplumu tekrar yapılandırabilir.

Bu görüşün savunucularından Brameld'e göre ilerlemeciler toplumsal eylem için net bir hedef belirleyememektedir. Bunun nedenlerinden biri, düşüncenin sonucundan değil, süreç tarafından etkilenmiş olmalarıdır, bir başka neden ise değişimin evrenselliğinin uzun dönemli planlara, amaçlara bağlanmayı geçersiz kılıcılığına inanılmış olmasıdır. İlerlemeci görüş bireyin zihnini işlemeyi amaçlamakla birlikte, zekânın ortaklaşa kullanılacağına veya kullanılması gerektiğine inanmasına rağmen, bireylerin zekâlarını ortaklaşa kullanacakları bir amaç belirlememektedir. İlerlemecilerin, toplumu bireyler topluluğu olarak algılamaları yanılığardır. Sosyo-ekonomik sınıflar, kitle iletişimi, baskı grupları ve diğer toplumsal güç merkezleri gibi kurum ve güçlerin, bireyüstü yapısı ve niteleği göz ardı edilemez. Kültür örüntülerinin sürekliliği ve takrarlayıcı özelliği gereğince vurgulanmamakta ve bu nedenle tarihin yeniliği, plansız değişme fırsatları ve ilerlemenin kaçınılmazlığı abartılmaktadır. Kapsamlı toplumsal değişmelerin mutlaka ussal olarak önceden planlanmaları ve tüm hazır kaynaklara uygulanması gerekliliği düşünülmemektedir. Bu düşüncelere paralel olarak eğitim, yeniden kurucu anlayışı ile geliştirilmiş programın geçerliliği ve zorunluluğu ile ilgili bireyleri ikna etmeli, onları inandırmalıdır.⁴⁶

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, eğitim ekonomik ve teknolojik gelişmeyi sağlayan, hürriyet, adalet ve eşitlik ilkelerine dayalı yeni bir toplumsal düzenin yaratıcısı olarak düşünülmektedir. Onlara göre eğitim kurumları diğer toplumsal yapı ve kurumlardan bağımsız ya da yarı bağımsızdırlar. Bu nedenle de eğitim toplumsal değişme meydana getirebilir ya da toplumsal değişmeye neden olabilir.⁴⁷

45 Ahmet ESKİCUMALI, a.g.m., s. 27.

46 Mustafa AYDIN, a.g.e., s. 38.

47 Ahmet ESKİCUMALI, a.g.m., s. 28.

Bu görüş çok dikkat çekici olmasına rağmen; toplumların geleceğinin belirsiz olması, topluma yerleşmiş kültürel değerlere göre toplumsal değişmeleri şekillendirdiği, önceden planlanmış bir programın bireylerin topluma yabancılaşmalarına neden olacağı gibi nedenlerle kabul edilebilir görünmemektedir.

Birçok sosyolog, eğitimci ve antropoloğa göre eğitim ne sadece kültürel mirası koruyan bir kontrol gücü ne de toplumsal değişmenin öncüsü olarak kabul edilebilir. Eğitim toplumda daha etkili güçler tarafından kararlaştırılan toplumsal değişme kararlarını gerçekleştirmede ortak bir güç olarak kabul edilmelidir. Kısaca eğitim, toplumsal değişmenin öncüsü olmamalı, ama toplumsal değişimde ortak bir güç olarak hareket etmelidir.

Eğitimin Toplumsal Değişmeye İlişkin İşlevleri

Eğitime ilişkin beklentiler, bireylere, gruplara ve toplumlara göre farklılıklar gösterdiği için eğitimin işlevleri de çok çeşitli olup, aralarında da yakın bir ilişki söz konusudur. Eğitimin toplumsal değişmeye yönelik işlevleri genel olarak iki başlık altında ele alınmaktadır:

Eğitimin Tutucu İşlevi: Toplumsal düzenin önemli kurumları, inançlar ve kültürel değerler gibi geçmişten gelen eski davranış kalıpları bir toplumda yaşmaya devam etmektedir. Bunlar kültürel süreklilikler olarak adlandırılmaktadır⁴⁸ ve bu bağlamda eğitimin temel işlevlerinden birisi, toplumun kültürel değerlerini ve toplumsal davranış örneklerini yeni nesillere aktarmaktır.⁴⁹ Bu araçlarla toplumsal uyum sağlanır ve geleneksel yaşam biçimi korunur. Bu nedenle eğitimin bu görevine eğitimin tutucu işlevi denmektedir.⁵⁰

Eğitimin Yaratıcı İşlevi: Gelenekleri ve toplumsal davranış örneklerinin korunmasının yanı sıra, toplumsal değişme için eğitimin diğer bir işlevi ise toplumsal değişmeyi başlatacak, yaratıcı, eleştireci, yeni buluşlar ve yeni keşifler yapacak bireylere olan ihtiyacı karşılamaktır.⁵¹ Diğer bir deyişle, dünyada meydana gelmesi kaçınılmaz görünen değişmelere ayak uydurabilecek zihinsel yapıyı, açık görüşlülüğü oluşturma eğitimin toplumsal değişme açısından yüklenildiği ikinci işlevidir.⁵²

48 Mustafa Aydın, a.g.e., s. 40.; William Earle Cole ve Roy Leonard Cox , a.g.e., ss. 413-415.

49 Bkz. Hale Şıvgın, "Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimindeki Önemi", *Gazi Akademik Bakış*, 2 (4), Yaz 2009, ss. 35-52.

50 Mahmut Tezcan, a.g.e., s.176.; Bu hususta, özellikle kavramsal boyutta yaşanan tartışmalar için bkz. Alâeddin Yalçınkaya ve Ertan Efeğil, "Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Eğitiminde ve Araştırmalarında Teorik ve Kavramsal Yaklaşım Temelinde Yabancılaşma Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, 3 (5), Kış 2009, ss. 207-230.

51 Mahmut Tezcan, a.g.e., s.177.

52 Mustafa Aydın, a.g.e., s. 46.; Bu hususta Atatürk dönemi Türk eğitim politikasının temel işlevi ve hedefiyle ilgili yapılan bir çok değerlendirmenin bu eksende yapıldığı görülmektedir. Örneğin bkz. Bahattin Demirtaş, "Atatürk Döneminde Eğitim alanında Yaşanan Gelişmeler", *Gazi Akademik Bakış*, 1 (2), Yaz 2008, ss. 155-176.

Sonuç

Buraya kadar yapılan tartışmalardan, toplumsal değişme açısından eğitimin iki önemli işlevi olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi eğitim bireyleri toplumun normlarına, kurallarına ve değerlerine uyum sağlaması için toplumsallaştırmaktadır. Bir başka ifadeyle toplumda var olan kültürel mirası yeni nesillere aktarmaktadır. Bu toplumun devam etmesi yani sürekliliğinin sağlanması açısından oldukça önemlidir.

İkinci olarak eğitim aynı zamanda bireylere araştırma ve kabul edilmiş doğruları sorgulama ruhu ve heyecanı vermekle de sorumludur. Değişen şartlara kolay uyum sağlayacak veya toplumun ilerlemesini sağlayacak bireyleri yetiştirmek ancak eğitim aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Bu da eğitimin tutucu olduğu kadar yaratıcı bir yönü olduğunu göstermektedir.

Toplumsal değişme sürecinde eğitim tek başına birinci derecede rol oynamamaktadır. Toplumdaki ekonomik, politik ve benzeri diğer güçlerin birinci aktör olarak rol aldığı toplumsal değişimde eğitim bütün bunlara rağmen gerekli ve oldukça önemli ortak bir etkidir. Dewey’in ifadesiyle eğitim toplumsal değişmeyi harekete geçiren, hızlandıran ve değişen sosyo-ekonomik ve politik şartlar için gerekli bilgi, beceri ve değerleri yayarak sonuçlandıran önemli bir toplumsal kurumdur.⁵³

Kaynaklar

AKYÜZ Hüseyin, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992.

AKTAN Coşkun Can, *Moderniteden Postmoderniteye Değişim*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2003.

AYDIN Mustafa, “Kültürel Süreklilik, Değişme ve Eğitim”, *Eğitim Sosyolojisi* (Der: M. Aydın, I. Ünal, E. Balcı ve diğerleri), Ankara: Gazi Büro Kitabevi, 1991, ss. 31–47.

BALLENTINE Jeanne H. & HAMMAC, Floyd M., *The Sociology of Education: A Systematic Analysis*, (5th Edition), New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 2001.

BAŞARAN İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş* (4.Yazım). Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1994.

CELMAN Hikmet Yıldırım, *Eğitim Sosyolojisi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1989.

COLE William Earle ve COX Roy Leonard, *Social Foundations of Education*, New York: American Book Co. 1968.

COMTE Auguste, “The Progress of Civilization Through Three Stages”, *Social Change*, (edt. Amitai Etzioni & Eva Etzioni), New York: Basic Books Inc. 1964.

DEMİRTAŞ Bahattin, “Atatürk Döneminde Eğitim alanında Yaşanan Gelişmeler”, *Gazi Akademik Bakış*, 1 (2), Yaz 2008, ss. 155-176.

DEWEY John, “Education and Social Change”, *The Social Frontier*, Sayı: 3, ss. 235-238.

EROL Nilüfer, “Küreselleşme Sürecinde Örgütleri Yeniden Düşünmek”, *Gazi Akademik Bakış*, 4 (7), Kış 2010, ss. 79-90.

ESKİCUMALI Ah met, “Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923–1946”, *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 19 (2), 2003, ss. 16–29.

⁵³ John Dewey, “Education and Social Change”, *The Social Frontier*, (3), ss. 235-238.

- GIDDENS Anthony, *Sosyoloji* (çev. H.Özel ve C. Güzel), Ankara: Ayrıç Yayinevi, 2000.
- GÖKÇE Feyyat, *Değişme Sürecinde Devlet ve Eğitim*, Ankara: Eylül Kitap ve Yayinevi, 2000.
- HESAPÇIOĞLU Muhsin, "Bilgi Toplumunda Eğitim ve Okulun Geleceğine İlişkin Düşünceler", *Yeni Türkiye*, Cilt: 2, Sayı: 7, 1996 içinde ss. 21-28.
- KIZILÇELİK Sezgin ve ERJEM Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*, İzmir: Saray Kitapevleri, 1996.
- KONGAR Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* (2. Baskı) İstanbul: Bilgi Yayinevi, 1979.
- LAUER Robert, H., *Perspectives on Social Change*, (2nd Edition), Boston: Allyn & Bacon Inc., 1977.
- LUKACS John, *Yirminci Yüzyılın ve Modern Çağın Sonu* (Çev. M. Harmancı). İstanbul: Bilgin Yayıncılık, 1995.
- NISBET Robert A., *Social Change and History*, New York: Oxford University Press, 1969.
- OTTOWAY Andrew Kenneth Cosway, *Education and Society: An Introduction to the Sociology of Education*, London: Routledge, 1962.
- ÖZDEN Yüksel, "Değişme ve Yenileşme" (Editör: Y. Özden). *Eğitim ve Okul Yöneticiliği*, Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2004 içinde, ss. 217- 243.
- PAVLOVA Margarita, "Social Change: How Should Technology Education Respond?", *International Journal of Technology and Design Education*, Cilt: 15, Sayı: 3, ss. 199-215, 2005.
- ŞIVGIN Hale, "Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimindeki Önemi", *Gazi Akademik Bakış*, 2 (4), Yaz 2009, ss. 35-52.
- TEZCAN Mahmut, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Yayınları No: 91, 1981.
- TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- YALÇINKAYA Alâeddin ve EFEGİL Ertan, "Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Eğitiminde ve Araştırmalarında Teorik ve Kavramsal Yaklaşım Temelinde Yabancılaşma Sorunu", *Gazi Akademik Bakış*, 3 (5), Kış 2009, ss. 207-230.